

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL BACKGROUND OF THE CRIMINALIZATION OF ECOLOGICAL CRIMES

Турлова Ю.А.,

*кандидат юридичних наук, докторант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
головний науковий співробітник відділу Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України*

У статті розглянуто соціально-психологічні передумови криміналізації екологічних злочинів, під якими розуміються об'єктивні фактори, що забезпечують соціальну адекватність визначення екологічних посягань як злочинних, припустимість кримінально-правової заборони екологічно небезпечної поведінки з точки зору основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівню, характеру суспільної свідомості та стану громадської думки. Аналіз зазначених чинників дозволив зробити висновок про розбіжність у певній частині населення соціальних стереотипів щодо уявлень про злочин та екологічно небезпечну поведінку. Як наслідок, діяння, які вже визнані законом злочинними, на практиці виявляються явно непропорційно їх поширенню.

Ключові слова: криміналізація, передумови, екологічні посягання, суспільна свідомість.

В статье рассмотрены социально-психологические предпосылки криминализации экологических преступлений, под которыми понимаются объективные факторы, обеспечивающие социальную адекватность определения экологических посягательств как преступных, допустимости уголовно-правового запрета экологически опасного поведения с точки зрения основных характеристик социальных систем и процессов общественного развития, соответствия уголовно-правовой нормы уровню, характера общественного сознания и состояния общественного мнения. Анализ указанных факторов позволил сделать вывод о несовпадении у определенной части населения социальных стереотипов относительно представлений о преступлении и экологически опасном поведении. Как следствие, деяния, которые уже признаны законом преступными, на практике выявляются явно непропорционально их распространению.

Ключевые слова: криминализация, предпосылки, экологические посягательства, общественное сознание.

The article handles the following socio-psychological background of criminalization of the ecological crimes:

- adequate reasons for society to consider the environmental violation to be a crime;
- frame of society as well as social development processes which cause penal sanctions for the environmental abuses;
- balance between penal regulations and public awareness (social views).

Based upon the analysis of these aspects one can conclude that crime and environmental violation are still considered two different things by most people. As a result, the act prosecuted by criminal law does not always cause criminal penalty.

Key words: criminalization, background, environmental abuses, public awareness.

Постановка проблеми. Одним із головних питань кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища є проблема криміналізації екологічних посягань, від чого залежать межі цієї охорони та значною мірою її ефективність. Варто зауважити, що кримінально-правові норми, які встановлюють відповідальність за екологічні злочини, будуть досконалими та стануть реальним інструментом впливу на поведінку потенціальних порушників екологічного законодавства з метою утримання їх від вчинення злочинів даної категорії лише за умов додержання науково обґрунтованих принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Стан дослідження. У кримінально-правовій літературі різним аспектам криміналізації приділялась увага у роботах таких відомих науковців, як С.Б. Гавриш, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна А.П. Коробєєв,

В.М. Кудрявцев, П.Л. Фріс, А.М. Яковлев та ін. Теорія криміналізації була предметом дослідження у кандидатській дисертації Д.О. Балобанової. Окремі питання криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища були висвітлені у докторській дисертації В.К. Матвійчука. Крім того, криміналізації окремих видів екологічних злочинів були присвячені роботи О.В. Мельник [1] та публікації авторки [2].

Водночас потреба у дослідженні питань криміналізації та декриміналізації екологічних посягань зумовлена необхідністю вивчення ефективності кримінально-правового впливу як засобу захисту від діянь, що викликають погіршення якості природного середовища, та пошуком шляхів удосконалення протидії таким злочинам. Саме тому зазначені проблеми є на сьогоднішній день актуальними, а відтак, потребують додаткових досліджень.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі криміналізація розглядається як «процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними й, у випадку позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів» [3, с. 20-21], «законодавче визнання певних діянь злочинними і караними, тобто встановлення кримінальної відповідальності» [4, с. 161], «легальне визначення того або іншого роду дій (бездіяльності) як злочину» [5, с. 108], або ж «процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості й доцільності кримінально-правової протидії їм і фіксації їх у законі як злочинних і кримінально караних» [6, с. 10].

Як видно з наведених визначень, криміналізація розглядається у двох аспектах: як процес виявлення та визначення суспільно небезпечного діяння як злочинного та як результат такої діяльності, підсумком чого виступає закріплення кримінальної відповідальності за відповідне діяння у статті кримінального закону.

У науковій літературі зауважується, що криміналізація як процес є частиною предмету кримінології, а криміналізація як результат – предмету науки кримінального права [7, с. 20]. З таким твердженням варто погодитися, адже аналіз передумов криміналізації суспільно небезпечних діянь належить до сфери досліджень кримінологічної спрямованості, а саме питань запровадження кримінологічної експертизи існуючих та нових кримінально-правових законів. Така позиція ґрунтується також на поширеній серед науковців-кримінологів думці, що була озвучена у 1989 р. у рішеннях Всесоюзної науково-практичної конференції з обговорення проблем кримінологічного обґрунтування кримінально-правових норм, про те, що «соціальне обґрунтування кримінально-правової норми за значущістю його зумовлювальних елементів є переважно кримінологічним, становить кримінологічне підґрунтя останньої і є предметом не кримінального права, а широкого спектра суспільних наук, у тому числі соціології, а в юридичній їх царині – предметом кримінології» [8, с. 12].

У процесі криміналізації після вирішення питання про допустимість, можливість і доцільність встановлення кримінально-правової заборони наступним етапом є формулювання кримінально-правової норми, що також має узгоджуватись з правилами та вимогами законодавчої техніки.

Аналіз літературних джерел присвячених дослідженню передумов криміналізації дозволяє зробити висновок про наявність різноманітних класифікаційних систем таких передумов, неоднозначність термінів, що виражають і формують зазначені поняття, а також певну умовність їх розмежування. Водночас, розгляд криміналізації як процесу, що має певні етапи (прийняття законодавчого рішення щодо потреби у кримінально-правовій забороні та формулювання кримінально-правової норми) зумовлює доцільність виокремлення в обставинах, на яких ґрунтується ви-

значення суспільно небезпечної поведінки злочинною, підстав (передумов) та принципів криміналізації.

Так, Д.О. Балобанова зауважує щодо необхідності вивчення двох груп факторів, що впливають на криміналізацію: 1) підстав кримінально-правової заборони, що служать об'єктивними передумовами її встановлення; 2) принципів криміналізації, що відносяться до законодавчої техніки [6, с. 11].

На думку авторів колективної монографії «Основання уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация», система передумов криміналізації має такий вигляд:

- принципи, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності. Їх можна ще назвати соціальними й соціально-психологічними, тобто принципами, що забезпечують соціальну адекватність криміналізації, її припустимість з точки зору основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівню, характеру суспільної свідомості та стану громадської думки;

- принципи, що визначають вимоги внутрішньої логічної несуперечливості системи норм кримінального права, несуперечливості між нормами кримінального й кримінально-процесуального, а також інших галузей права – конституційного, фінансового, адміністративного, цивільного та ін. [9, с. 210].

На думку О.І. Коробєєва, фактори, що служать підставами встановлення кримінально-правової заборони, відповідно до їх змісту та внутрішньої природи, а також співвіднесення з різними сферами життя суспільства доцільно розподілити на три відносно самостійні групи:

1. Група юридико-кримінологічних підстав, куди включаються ступінь суспільної небезпеки діянь, їхня відносна поширеність і типовість, динаміка діянь із врахуванням причин, що їх породжують, і умов, можливість впливу на них кримінально-правовими засобами при відсутності можливості боротьби іншими заходами, а також можливості системи кримінальної юстиції.

2. Соціально-економічні підстави: заподіюваний діяннями збиток, відсутність негативних наслідків кримінально-правової заборони і наявність матеріальних ресурсів для його реалізації.

3. Соціально-психологічні підстави: рівень суспільної правосвідомості й психології та історичні традиції [10, с. 80].

У цій статті будуть розглянуті соціально-психологічні передумови криміналізації, що визначають відповідність кримінально-правової заборони рівню та характеру суспільної свідомості.

Свідомість у філософському розумінні – це притаманна лише людині форма відображення дійсності, спосіб її ставлення до світу і самої себе. Тоді як правосвідомість – одна з форм суспільної свідомості, що являє собою об'єктивно існуючу сукупність уявлень і почуттів, що виражають ставлення суспільства та індивіда до права і його складових, і обґрунтовує юридично значуще поведіння, екологіч-

на правосвідомість є різновидом правосвідомості й її виникнення зумовлено наростаючою загрозою глобальної екологічної кризи і необхідністю збереження людської цивілізації [11, с. 12].

Деформації і нерозвиненість екологічної культури у значної частини населення можуть бути чинниками, що зумовлюють негативне ставлення до криміналізації найбільш небезпечних посягань у сфері охорони навколишнього природного середовища. До таких деформацій варто віднести: поширеність переконань щодо невичерпності природних ресурсів; переоцінку здатності навколишнього природного середовища до самовідновлення; переоцінку можливості людини впливати на явища, що відбуваються у навколишньому середовищі, пов'язану, як правило, з нерозумінням глибини власної некомпетентності; байдуже ставлення до долі природи, її стану, завданого збитку природному середовищу; правовий нігілізм, явна неповага до екологічного законодавства, що регламентує взаємодію людини і довкілля; недооцінку суспільної небезпеки екологічних посягань.

Зазначені чинники певною мірою зумовлені установленими традиціями природокористування, стійкими деформаціями, орієнтованими на корисливе отримання доходів від протиправних промислів.

Стійкість таких традицій пояснюються тим, що діяльність спрямована на заволодіння природними ресурсами, наприклад полювання та рибний промисел, є найдавнішими галузями виробничої діяльності людини. На певній історичній стадії розвитку суспільства вони були основним способом добування їжі й одягу. Ф. Енгельс з цього приводу писав: «Праця починається з виготовлення знарядь. А що є найстародавнішими, судячи із знайдених предметів, що залишилися нам у спадок від доісторичних людей, і за способом життя найраніших історичних народів, а також і найпримітивніших сучасних дикунів? Ці знаряддя являють собою знаряддя полювання і рибальства...» [12, с. 137].

Люди звикли користуватися природними ресурсами, що знаходяться у безпосередній близькості, й вважають це правильною та необхідною умовою існування. Навколишнє природне середовище сприймається як невичерпне та створене власне для безконтрольного задоволення людських потреб. Людська свідомість змінюється досить повільно, а інколи вкрай неохоче. Те, що раніше було звичним, стає екологічним правопорушенням. Підкорення новим нормам відбувається нерідко під тиском примусу, а не з причини усвідомлення необхідності цього. При цьому формується нестабільна ситуація, коли будь-який економічний стимул до порушення норми чи послаблення (тим більше – відсутність) контролю за її виконанням породжують небезпеку.

Як наслідок, перелічені вище чинники зумовлюють доволі лоаяльне ставлення до екологічних посягань, зокрема браконьєрства, у певної частини суспільства. Так, інтернет-опитування [13], метою якого було з'ясування ставлення сучасного українського суспільства до браконьєрства (незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним до-

бувним промислом), дало змогу отримати такі результати. На запитання: «Як Ви ставитеся до браконьєрства?» відповіли 484 респонденти: українською – 96,04% (461); байдуже – 1,04% (5); я – браконьєр – 3,75% (18).

Чинники, що формують таке ставлення до екологічних посягань, зумовлені, у свою чергу, дією інших об'єктивних чинників. Такі чинники відображаються у свідомості людини або соціальної групи, трансформуючись під впливом особистісних рис і регулюють людську поведінку. У науковій літературі знайшла відображення думка, що деформації групової суспільної психології як причини екологічних злочинів породжуються і визначаються насамперед комплексом об'єктивних економічних (базисних) відносин [14, с. 23].

Вагомий детермінуючий вплив має зниження рівня життя громадян, що супроводжується безробіттям, невивплатою зарплатні, позбавленням соціальних пільг. Під впливом детермінант соціально-економічного характеру відбуваються деформації суспільної психології, що, у свою чергу, зумовлює вчинення злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб. Зазначене положення підтверджується результатами психологічних досліджень. Так, екологічна криза, на думку психологів-науковців, є багато в чому наслідком певних дефектів людської психіки, її інтелектуальної, ціннісної і емоційно-вольової сфер [15, с. 12].

Так, на думку одного з респондентів згаданого вище інтернет-опитування, «причина – елементарна трудова зайнятість, що приносить дохід в сім'ю і стабільність. Моралізаторство з цього приводу (особливо міських жителів) є недоречним – подивимось, як криза перетворить їх з альтруїстів на добувальників їжі. Коли треба буде годувати сім'ю, чи буде людина дотримуватись своїх колишніх благородних принципів і чи зможе вона пояснити своїй сім'ї, що їде на рибалку для того, щоб подихати повітрям?».

Значна частина опитаних не поділяють такої позиції. Так, за висловлюванням одного з них, «у нас у країні люблять образ скривдженого. Так простіше. Простіше знімати відповідальність з себе і перекладати на іншого. Нічого не робити з собою, не розвиватися, а все пояснювати виною інших: сусідів, начальників, ворогів, політиків, властей і т.д. Під цей образ скривдженого ховаються ледачі, озлоблені, залякані і бездарні, які звикли одержувати, а не добиватися результату. Такі, якщо їм недодали, беруть самі, і, як правило, – «у держави».

Процеси реформування усіх сфер суспільного життя і пов'язані з цим проблеми адаптації до нових умов існування істотно змінили свідомість певної частини населення. Детермінуючий вплив цих процесів проявляється в тому, що люди не бачать законних шляхів розв'язання проблем, що стоять перед ними, а тому правові заборони сприймають лише як перешкоду для задоволення власних потреб. Це викликає у певної частини суспільства негативну оцінку права, формування правового нігілізму та, як результат, – нерозуміння та несприйняття кри-

мінально-правових заборон у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Водночас значна частина населення позитивно сприймає застосування жорстких заходів, у тому числі й правового характеру, до порушників екологічного законодавства. Типовими щодо цього є висловлювання опитаних, які на запитання: «Як Ви ставитеся до браконьєрства?» відповіли: украй негативно. Відповіді цієї категорії респондентів характеризуються категоричністю та закликами до радикальних заходів протидії («з електровудкою – повбивав би, узяв би і самих туди кинув, хай їх би пошарпало», «власними руками душив би», «якщо піймаю електровудкаря, то без удару в печінку він від мене не піде, щоб добре запам'ятав асоціацію болю і своєї негідної справи», «знімати павутини сітей з наших водоймищ і палити на багаттях інквізиції» та ін.). Відповідне і ставлення до самих браконьєрів («такі люди прочитали «Буквар», і то до середини, з лагерною життєвою позицією», «козли рідкісні, скільки не стрічав, переважно алкаші – виїде, поставить сітку і забуде, де стоїть»).

Щодо цього варто зауважити, що у наведеній соціальній ситуації посилення жорсткості одночасно може призвести до зниження поваги до права, тоді як правильне розуміння проблем протидії злочинності підвищує повагу до закону.

Зазначені переконання, що мають місце у суспільній свідомості та ґрунтуються на ненаукових уявленнях про необхідність кримінально-правової заборони, зумовлюють і спрямованість пропозицій щодо протидії злочинності як з боку окремих громадян, так і на законодавчому рівні. Зокрема, більшість таких пропозицій як раніше, так і зараз передбачають розширення обсягу криміналізації і посилення тяжкості покарань.

Оцінюючи зазначену ситуацію, маємо відзначити, що почуття обурення та недостатньої захищеності як реакція суспільної свідомості на поширення злочинних посягань, можуть стати підґрунтям для пропозицій, що не будучи соціально зумовленими, не відповідають завданням і методам протидії злочинності, зокрема криміналізації екологічних злочинів. Як відомо, кримінологічні дослідження засвідчили незначний рівень взаємозалежності інтенсивності злочинності та суворості призначених покарань.

Відтак, не просто вид і поширеність певних правопорушень, а їх оцінка суспільством і державою – суттєвий фактор, що зумовлює соціальну реакцію на факти правопорушень. Так, щодо екологічних посягань спостерігається не тільки їх вчинення окремими громадянами, але й трансформація цієї діяльності у професійний промисел. Нерідко таким промислом займається значна частина селищ, наприклад, рибним браконьєрством на узбережжі Чорного та Азовського морів, незаконним видобуванням бурштину – на території окремих районів Рівненської, Житомирської, Волинської областей. За словами експертів, особи, що займаються таким промислом, не тільки не вважають себе злочинцями, але й пишаються тим, що в такий спосіб заробляють гроші [16]. Оцінку суспільством (принаймні, його частиною) такої

діяльності красномовно ілюструє нещодавній збройний конфлікт між співробітниками підрозділу Держприкордонслужби «Кам'яне» у Рівненській області та місцевими мешканцями, які силою намагались повернути конфісковані правоохоронцями засоби та знаряддя для незаконного видобування бурштину [17]. Цілком очевидно, що такі люди впевнені у тому, що їх поведінка не є злочинною, а закон, який визначає зазначений промисел як злочинний, вони вважають несправедливим.

Така ситуація зумовлена, на наш погляд, розбіжністю соціальних стереотипів щодо уявлень про злочин та екологічно небезпечну поведінку. Варто зауважити, що стереотипи суспільної свідомості характеризуються емоційним забарвленням і поляризацією соціального стереотипу. Стосовно процесу криміналізації соціальні стереотипи суспільної свідомості зумовлюють поляризацію оцінок індивідуальних актів поведінки за принципом «злочинно» і «незлочинно». Соціальна зумовленість стереотипів виявляються шляхом дослідження стереотипів соціальної думки щодо злочину і злочинця. Так, результати дослідження стереотипів злочину і злочинця, проведене у ФРН Г. Смаус з Інституту права та соціальної філософії в Саарбрюкені, дозволили сформулювати такий висновок: «справжніми» злочинами населення вважає ті, які не вчиняються «нормальними» громадянами [9, с. 141].

Таким чином стереотип злочину і злочинця веде до стихійної декриміналізації в суспільній свідомості ряду посягань екологічного характеру, адже вони переважним чином вчиняються «нормальними» (соціалізованими) громадянами. Як наслідок, діяння, які вже визнані законом злочинними, на практиці застосовуються явно непропорційно їх поширенню.

Так, незважаючи на очевидні наслідки екологічних правопорушень, офіційна статистика фіксує ситуацію з невисоким виявленням екологічних злочинів. Низка статей КК екологічного характеру не діє або застосовується дуже рідко. Так, жодного разу протягом 1998-2014 років не порушувалися кримінальні справи за статтею 244 КК України «Порушення законодавства про континентальний шельф України». Одиначні випадки реєстрації таких злочинів, як порушення правил екологічної безпеки, нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, приховування або перекучення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, забруднення моря, проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля.

Кримінологічний аналіз стану екологічної злочинності засвідчує переважне застосування норм, що встановлюють відповідальність за злочини, пов'язані з незаконним заволодінням природними ресурсами. Так, найбільшу частину в структурі екологічної злочинності у 2014 році, займає незаконна порубка лісу – 39,3%, браконьєрство (незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом і незаконне полювання) – 24,8%, порушення правил охорони надр – 23,6%.

Розглядаючи ж пеналізацію екологічних злочинів, що являє собою встановлення кримінального покарання за діяння, вже визнані злочинними, варто зауважити, що її ступінь є фактично показником інтенсивності криміналізації екологічних посягань. Проведене нами дослідження стану судимості за екологічні злочини засвідчило наявність значного розриву між розмірами та видами покарань, що передбачені санкціями кримінально-правових норм екологічного характеру, і практикою призначення покарань за злочини даної категорії. Так, із усього переліку покарань, передбачених у відповідних санкціях (штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; арешт; обмеження волі; позбавлення волі на певний строк), та широкої альтернативності санкцій розділу КК «Злочини проти довкілля» (20 санкцій містять два види основних покарань; 12 санкцій – 3 види; 3 санкції – 4 види) судова практика переважно представлена лише одним видом покарання – штрафом. Із усієї кількості справ за екологічні злочини, що направляються до суду, майже 20% справ за різними підставами закриваються (найчастіше у зв'язку з дійовим каяттям, на підставі амністії

та у зв'язку зі зміною обстановки). Із решти справ, за якими особи були засуджені, 37% з них звільнялися судом від покарання (як правило – з випробуванням).

Висновки. Отже, проведені розрахунки засвідчують наявність значного розриву між погрозою санкції і практикою призначення покарання за екологічні злочини. Певною мірою така ситуація зумовлена впливом соціально-психологічних чинників, що призводять до стихійної декриміналізації в суспільній свідомості ряду посягань екологічного характеру. На думку автора, зазначена ситуація є сигналом для законодавчої декриміналізації окремих екологічних посягань, що не становлять великої суспільної небезпеки, зважаючи на такі аргументи: з корисливими посяганнями на природні ресурси можна вести боротьбу іншими, більш м'якими та дієвими (наприклад, адміністративно-правовими) засобами, ніж кримінальне покарання; певна частина кримінально-правових заборон у сфері охорони навколишнього природного середовища завзято не виконується значною частиною населення; доволі значна частина населення негативно ставиться до криміналізації найбільш небезпечних посягань у сфері охорони навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник О.В. Загальноправові системні підстави криміналізації забруднення довкілля / О.В. Мельник // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. Спеціальний випуск «Правові засади забезпечення економічної безпеки в сучасних умовах». – 2010. – № 4. – С. 92-100.
2. Турлова Ю.А. Соціальні передумови криміналізації браконьєрства / Ю.А. Турлова // Право України. – 2010. – № 2. – С. 250-257.
3. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. – К. : АТІКА, 2005. – 332 с.
4. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В 2-х т. Т. 1. Общая часть. – М. : Юридическая литература, 2004. – 496 с.
5. Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний / Г.А. Злобин, С.Г. Келина // Проблемы правосудия и уголовного права; редкол.: А.М. Ларин и др. – М. : ИГПАН, 1978. – С. 108-119.
6. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – О., 2007. – 18 с.
7. Лозинский И.В. Проблемы реализации принципов криминализации и положений законодательной техники применительно к нормам главы 22 УК РФ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.В. Лозинский. – Томск, 2010. – 27 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. / Закалюк А.П. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2 : Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 2007. – 712 с.
9. Основания уголовного-правового запрета. Криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева – М. : Наука, 1982. – 304 с.
10. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1987. – 268 с.
11. Кравченко С.Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды / Кравченко С.Н. – Львов : Вища школа, 1988. – 155 с.
12. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1950. – Т. 20. – С. 339-626.
13. Інтернет-опитування щодо ставлення до браконьєрства у частини суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://forum.fishing-ua.com>>.
14. Лавыгина И.В. Причинный комплекс экологической преступности / И.В. Лавыгина // Криминологический журнал ОГУЭП. – 2007. – № 3-4. – С. 23-29.
15. Калмыков А.А. Введение в экологическую психологию : [курс лекций] / Калмыков А.А. – М. : Изд-во МНЭПУ, 1999. – 128 с.
16. Хто покриває незаконне видобування бурштину? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hromadskeradio.org/2015/06/26/hto-pokrivaye-nezakonne-vidobuvannya-burshtinu>.
17. Рівненщина: копачі бурштину штурмували прикордонників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/07/150711_amber_rivne_rl.